

GÖNCZ ÁRPÁD

A magyarországi holocaust magyarok ellen irányult

Kőbányai János interjúja

Goldziher Ignác unokája, Goldziher Sándor – szívbeli jó barátom – naplójában olvastam egy mondatot, ami nagyon szíven ütött, de egyúttal jól is esett: *„Árpi volt az egyetlen az osztályból, aki nem vette észre, ki zsidó, ki nem zsidó.”*

Ezt a szemléletet valószínűleg anyámtól örököltem. Az ő unitárius erdélyiségéből hagyományozódott rám. Iskolába a Werbőczybe jártam, ami javarészt középosztálybeli gyerekeket nevelő, jó nevű budai reálgimnázium volt, s hatvanunk közül jó néhány zsidó fiú volt az osztálytársam. Utolsó két-három évünkben a külvilág antiszemita hangulata betört már az iskola falai mögé is. Akadt a tanári karban, aki igyekezett megalázni, megkülönböztetni zsidó osztálytársainkat. Egyik tornatanárunk a nevük alapján próbálta kipécézni azokat, akikről azt hitte, hogy zsidók, s a világért sem adott jelest nekik. A tanári karban nem uralkodott nyílt antiszemitizmus, de azért már ott lógott a levegőben, hogy hasznos vagy nem hasznos, okos vagy nem okos zsidóval barátkozni?

Abban az időben – 38-ban, 39-ben – zsidók is lehettek cserkészek, nem volt különbség közöttünk származás alapján. A baráti társaságban sem; kilencen voltunk testi-lelki jó barátok: tábornok-gyerek, budai német patrícus-ivadék, magyar hivatalnok-középosztálybeli, tudós-csemete és zsidó értelmiségi sarjadék. A legutolsó időkig nemhogy kérdés nem volt közöttünk, ki zsidó, ki nem: eszünkbe sem jutott, hogy valamiféle választóvonal más-más oldalán állnánk. Goldziherékhez bejáratos voltam, nagyon szerettem az édesapját, az édesanyját, és ők is engem. Sanyi vegyésznek tanult a bölcsészkaron, épphogy sikerült befejeznie az egyetemet a rossz idők előtt, s máris behívták munkaszolgálatra. Pestre, tehát könnyű lett volna megszöknie. Mindannyian azon voltunk, hogy szökjön meg, hisz otthon, védelmet tudtunk volna nyújtani neki. Egyik barátunk édesapja, első világháborús altábornagy, aki nagyon rossz néven vette a fiától, hogy nem hajlandó katonának bevonulni, de természetesnek tartotta, hogy Sanyi hozzájuk menjen. Föl, a várbeli lakásukba. Régi vágású, Ferenc József-i úriember volt, szi-

lárd és szigorú erkölcsi elvekkel, amelyekbe nem fért bele a faji megkülönböztetés, csak a katonai becsület, a tisztesség és az emberség. Sanyi azonban nemet mondott.

A sárga csillagos időkben Sanyiék családjának költöznie kellett. Csillagos házba. Én segítettem nekik csomagolni. Néhány évre rá másoknak is. Például annak a családnak, amely Sanyit befogadta volna. Őket meg kitelepítették. A magyar történelem elmúlt ötven éve mindannyiunkat megtanított a „csomagolás” művészetére. Hol a prolikat üldözték, hol az úriembereket, hol a parasztokat, hol a németeket, hol a délszlávokat, hol a magyarokat, a határainkon kívül és belül, hol a kommunistákat, hol a nyilasokat – bőséges választékunk volt az üldöztetésben.

Én személy szerint nehezen tűröm a megkülönböztetést. Akkor is, ha pozitív előjelű. A megaláztatás alapélményét cserkészkoromban, őrsvezetői táborban éltem át, a hárs-hegyi cserkészparkban; éppen az irodában jártam, amikor a táborparancs-

nok felhívatott egy fiút, mert „kiderült” róla, hogy zsidó. Hazaküldte, a fülem hallatára. Ezért. Ezt nem felejttem el. Tárnyilagosan közölte velem, hogy „zsidó, tehát nem maradhat itt”. Ez megdöbbenőbb volt, mintha üvöltözött vagy gyűlölködött volna. A tény, hogy egy kitűnő pedagógus hírében álló tanár ezt megtette, hogy gyerek és gyerek között ilyen szenttelen magától értetődőséggel tudott különbséget tenni – mikor az égvilágon semmi sem akadályozta volna meg, hogy kivárja a tábor végét, és ne szóljon egy szót sem –, szá-

momra volt megalázó, s egyszeriben emberi közelségbe hozta, amit a táborban a határon túl élő magyar kisebbség sorsáról és megaláztatásáról hallottunk. Egyrészt hitelesítette a hallottakat, másrészt hiteltelenítette a mi hozzáállásunkat. Ha a magunkfajta megaláztatását nem tűrjük el, hogyan alázhatunk meg mást, csak azért, mert az, ami. És nem azért, amit *tesz* vagy *tett*. Azon, hogy a tornatanár hármast adott a német nevű barátomnak, noha kitűnő tornász volt, csak mert azt hitte, hogy zsidó, az ember röhögött. Különösen, mert nyomban jelest írt be neki, amint megtudta, hogy a német név ezúttal német származást is takar. Bohócot csinált önmagából. De a hazaküldött zsidó fiú esete megrendített – magamat képzeltem az ő helyébe.

Olyan légkörben nőttem fel, legalábbis a magam szűkebb környezetén belül, amely megkövetelte, amelyben az volt a természetes, hogy ha egy csoport vagy csak egy szál ember is bajba kerül, akkor azon segíteni kell. Egyetemista koromban a Teleki Pál Munkaközösség tagja voltam. Ezt piarista öregdiákok hozták létre, de a közösségnek széles holdudvara volt, én például nem voltam piarista diák. A Munkaközösség idősebb tagjai közül került ki később a Kisgazda Párt úgynevezett centruma. Számunkra természetes volt a náciellenesség, s megpróbáltuk rendszeresen végiggondolni, mit is jelent a demokrácia, hogyan lehetne megszüntetni a parasztság alávetett helyzetét, nem

tettünk – sőt nem *érezttünk* különbséget – egy vagy más közt a hite, a származása, sőt a meggyőződése alapján sem. Kapcsolatban voltunk az Eötvös-kollégistákkal, majd a Győrffy-kollégistákkal, akik jobboldalról mentek át a baloldalra. A magunk rendkívül heterogén, de egy történelmi pillanatban egymásra talált társasága – mondjam azt, nemzedéke? – *együtt* vitte a bőrért a vásárra; halottjaink is voltak az ellenállásban – de nem sokára rá a „barikád” más-más oldalán találtuk magunkat.

A Márciusi Front megalakulása és történelmi nyilatko-

zatainak idején még csak negyedikes vagy ötödikes gimnazista lehettem. Nagyon figyeltünk rá, hiszen egy magamfajta középosztálybeli fiatal számára, akinek nem volt – hiszen nem is lehetett – kapcsolata a szociáldemokráciával vagy a szocializmussal, a progressziót a népi írók, a faluszociográfiák jelentették. Amíg a Márciusi Frontról írni fognak, mindig vitatéma marad, hogy kié volt létrejöttében a meghatározó szerep: Kovács Imréé-e vagy Donáth Ferencé? Donáth – a „híd-ember” – zsidó volt, Kovács nem volt antiszemita. Ennek ellenére a Márciusi Front tézisei között olyan megfogalmazásban szerepel a „zsidókérdés”, amit ma már nagyon nehéz elfogadni. Annak a kornak a szellemében viszont nehéz lett volna nem leírni. A népi írók gondolatvilága széles sávot fogott be, olykor egy-egy személy életművén belül is. Veres Péterben, Féja Gézában vajon ki választaná szét, mi volt az, ami baloldali, mi az, ami jobboldali? Erdei Ferenc talán az egyedüli, akinek az életműve egy nemű. Alig akad – kivált az akkori sarkított helyzetben – olyan ember, akit fekete-fehér alapon lehetne megítélni. Ismertem embereket, akik teoretikusan antiszemiták voltak, de abban a pillanatban, amikor zsidó ismerőseiket kellett menteni, emberségük fölébe kerekedett a faji előítéleteiknek. Szabó Dezső például, akinél aligha lehetett valaki antiszemitább, amint elkezdődött a tényleges zsidóül-

dözés, határozottan kiállt ellene. Ezt követelte a szellemi eleganciája. Értékelni bárkit vagy bármit, embert vagy jelenséget, a kor-szellemtől elvonatkoztatva nem lehet. A „népiek” vitája az „urbanusokkal” elsősorban a szociáldemokráta vagy szocialista és a falukutató értelmiség között zajlott. S noha következtetések nagyon közel álltak egymáshoz, zsigeri elmentések választották el őket. A népi értelmiség mélyen betagozódott abba a társadalomba, amelyet szeretett volna megfordítani. Az úri Magyarországra, amely simán és jól működő, vakon engedelmes közigazgatás útján felülről vezényelte az országot,

s menetrendszerűen biztosította a mindenkori keresztény-nemzeti kormánypart győzelmét a választásokon. A csendőrség segítségével, amely a magyar történelem leghatékonyabb, legjobban szervezett, legfegyvelmezettebb fegyveres erőszakszerve volt. (Kis létszáma ellenére a közrendet tökéletesen biztosította, sőt ugyanezzel a létszámmal hat hét alatt több százezer zsidó deportálását is lebonyolította, ami szervezési teljesítménynek nem kicsiség. „Parancs az parancs!”) Ennek a félfeudális, önkonzervatív társadalomnak volt egyik pillére a nagybirtokrendszer, s ha e jelzőnek egyáltalán van megkülönböztető értéke, a „zsidó” nagytőkés réteg. Ugyanaz az ember, aki zsidó volta miatt nem fogott kezét Kohn bácsival, a falusi szatóccsal, az kártyapartnere és jó barátja volt a zsidó bankigazgatónak. Igaza van Bibó Istvánnak: a magyar zsidóság tragédiájában meghatározó szerepet játszott túlzott asszimilációja, az, hogy magáévá tette egy olyan társadalom értékrendjét, amely megkérdőjelezte épp az ő léte jogát. S ezzel maga is megkérdőjelezte – elítélte – tulajdon önazonosságát. S ily módon önmagát tette meg, rekesztette ki a társadalomból. Ez teszi a magyar holocaustot kétarcúvá, s oly egyedülállóan tragikusá. A zsidóság a magyar társadalom szerves része volt, s ekként szocializálódott benne az a magatartásforma, amely készséggel hajlik meg a hatalom előtt. Szenes Anikó

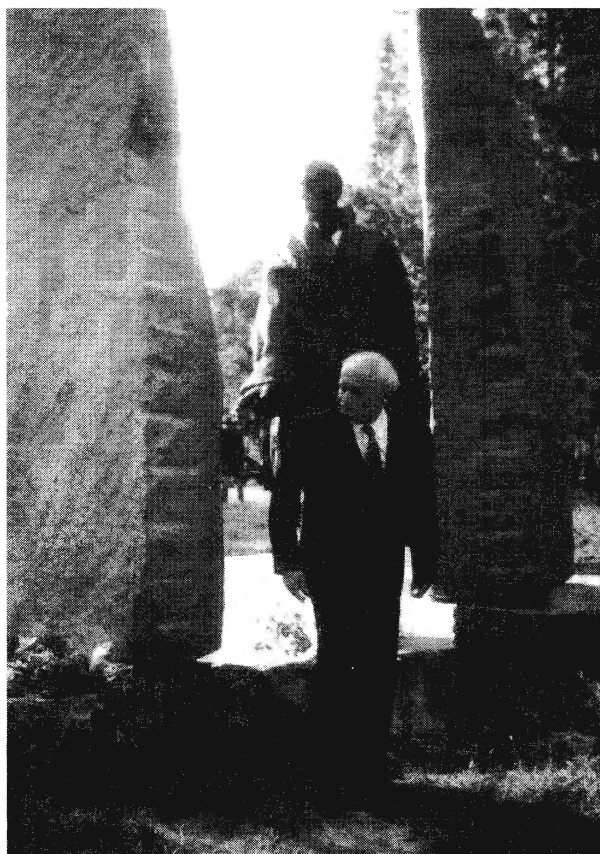
erre nemet mondott. Szenes Anikó hős volt. De nagyon kevés Szenes Anikó került a magyar zsidóságban. Átszökni az oroszokhoz sokan átszöktek. Munkaszolgálatosok. De sokakról tudok, akik visszavonuláskor magától értetődően harcoltak együtt a magyar katonákkal. A csalódás akkor jött, amikor az oroszok s utóbb a magyar elvtársak is leköpték őket. A munkaszolgálatból „málenkij robot” lett, vagy később kitelepítés, ha épp osztályidegen besorolást kaptak. Nagyon kevesek avatták *háborúvá* a zsidóirtást. Mint a varsói gettó felkelői, akik lőttek, bár tud-

ták, hogy reménytelen a harcuk, de az is érték volt számukra, hogy emelt fővel halhattak meg. Ők, a „Szenes Anikók” emelték föl ezt a passzív poklot a tisztítóút szintjére. Szenes Anikó azért jött, hogy felderítse a pesti gettó helyzetét, s hogy segítsen az itteni zsidókon. Ez gyermeteg elképzelés volt, de a hősök jobbára gyermetegek. Szenes Anikó tudott valamit, amit mindenki tud, akire kötél vár: hogy végig kell gondolnia, mit fog mondani az akasztófa alatt. Mert sokkal könnyebb állva, mint jajgatva meghalni. S ő százezrek helyett halt meg állva. Tökéletesen megértem.

Erdélyben, a Felvidéken, a Vajdaságban a magyar értelmiség jelentékeny hányada zsidó volt. Magyarul beszélő, nemzettudatát megőrzött, a magyar közösségekben aktív, a magyar ügynek mélyen elkötelezett réteg. Horthyék őket deportálták elsőként, példátlan durvasággal. Az első világháború kitüntetett katonáit, tartalékos tiszteket küldtek ki a megalázó munkaszolgálatba, azzal a kezdetben be nem vallott, utóbb nagyon is tudatosá vált céllal, hogy onnét ne is térjenek vissza soha. Ez a magyar történelemben – de a világtörténelemben is – példátlan eset. Hogy egy hadsereg a tulajdon állományának egy részét azzal a céllal küldje ki a frontra, hogy ott maga irtsa ki. Ki kell végre mondanunk: a magyarországi holocaust *magyarok* ellen irányult.

Ez teszi olyan kegyetlenül nehézé, hogy a kérdéssel szembenézzünk. A Zsidó Tanács vezetőit utólag árulónak tekintették, mert csak keveseket mentettek, és ezek a kevesek a jómódúak voltak. A szegény zsidó maradt a gettóban. Zsidó és zsidó csak a munkaszolgálatban (ott sem egészen), a lezárt marhavagonokban és Auschwitzban vált először és utoljára társadalmilag egyenrangúvá. Az osztálytagozódás az antiszemitizmusban is megmutatkozott: lehetett valaki a maga társadalmi szintjén zsidóbarát és lefelé zsidógyűlölő. Egy társadalomban – semmiféle társadalomban – nem létezik tiszta képlet. Nem tudok hát elképzelni más, egyértelmű morális választóvonalat – s ez független az azonos gyökerű filo- és antiszemitizmustól –, minthogy elfogadom-e az embertelenséget vagy nem? – bárhonnét jöjjön is. Mára a holocaust fekete-fehér képletté alakult át. Lassan kivész közülünk az a nemzedék, amely az 1944 és 1989 közötti magyar történelmet a maga rendkívül gazdag, szürke árnyalataiban látja, ezért is válik mind érthetlenebbé a magyar közelmúlt. Dániából hétezer embert mentettek ki, a legenda szerint a király fölvarrta a sárga csillagot. Ott is életveszélyes volt zsidónak lenni, de zsidót menteni valamivel kevésbé, mint nálunk. Magyarországon, például Budapesten, az ostrom alatt zsidónak lenni és zsidót menteni egyformán veszélyes volt. S hét-ezernél sokkal, de sokkal több zsidót mentettek meg. A társadalomnak volt egy olyan rétege, amelynek az emberségét mindenképpen méltányolni kell, s ezt nem szabad összemosni a gyilkosokkal. Ottlik Géza szavaival: létezett „egy másik Magyarország”. Tehát még a honi holocaust sem egyértelműen fekete-fehér.

Persze, akit megöltek, vagy akinek a hozzátartozóját ölték meg, vagy akit Auschwitzba vittek, annak fekete. Számunkra, a magunk szűk körében természetes volt, hogy aki segítségre szorult, annak segítsünk. A háború közvetlen kitörése után először a lengyeleken. Majd a zsidókon. Én is loptam ki a gettóból embert. Nem szívesen beszélek erről, mert még úgy tűnhetne, hogy emlékfácskára pályázom a Jad Vasémben, pedig csak azt tettem, amit egy becsületes embernek az adott helyzetben tennie kellett. Fiatalok és vagányok voltunk, s nemcsak mi. A pasaréti rendház – s más rendházak is – tele voltak zsidó gyerekekkel, s tudok olyan kórházat, amely szintén gyerekeket bújtatott. Kevés olyan pince volt Budapesten, ahol ne rejtegettek volna valakit. Ez életveszélyes volt, mert az is igaz, hogy nemigen akadt pince, ahol ne akadt volna lapuló nyilas is. Az ostrom alatt a városban nem igen akadt olyan férfi, akit ne lehetett volna a legkülönbözőbb okok folytán napjában háromszor is

fölkoncolni. Mi nem zsidókat: *embereket* mentettünk. Bárkit, akin módunk volt segíteni. Ez is benne volt a kor levegőjében. Persze a túloldalt az is: meg kell ölni, aki az „ellenségén” segít. Összetett világ volt ez: nem mindenkiből lúgozta ki a náciizmus az emberséget. Hiszen az üldözöttekkel néhány éve még együtt jártunk hangversenyre, diákkorunkban sügtünk egymásnak. Ezt nem lehet vezényszóra elfelejteni. Isten őrizzen, hogy ezt bárki hőstettnek minősítse; legalább két tucat embert tudnék csak a saját környezetből név szerint megemlíteni, aki ezt természetesnek tartotta. Én Budapest ostroma alatt az ellenállás Táncsics zászlóaljának voltam a tagja. A Táncsics zászlóaljnak két százada volt, s vagy kétszázötven puskája. De a létszám – ha jól emlékszem – volt vagy négyszázötven ember. Több, mint a puskák száma. Az volt az elvünk, hogy minél több embert mentsünk. Szép számmal voltak köztünk zsidók, akik hozzánk csapódtak vagy munkaszolgálatból szöktek. És székely diákok, akik nem tudtak hazamenni. Én nem voltam ott a zászlóalj megalakulásánál, mert előtte behívtak Bélapátfalvára katonának. Abban reménykedtem, mint sokan a barátaim közül, hogy Dálnoki Miklós Béla átállt seregeivel lefele, az ország szíve felé vonul. Ki a fene tudta, hogy egyedül ment át az oroszokhoz és a hadserege széthullott. Én idejekorán megtanultam, hogyan kell menetlevelet és

nyílt parancsot lepecsételni vonatkerékről lekapart korommal és egy kétpengőssel. De amikor nem tudtam már tovább irányítani magamat, be kellett vonulnom. A megérkeztem után negyvennyolc órára már vonultunk is vissza. Közben tanultam meg egyszerre négy ökrösszekeret hajtani. Diósjenőről Várpalotára irányítottak, itt ért az oroszok balatoni áttörése. A zászlóaljam elvonult Németországba, én feljöttem Budapestre. A kapcsolataimat elvesztve haza nem tudtam menni, befogadtak hát az Országúti ferencesek rendházába. Az az ellenállás egyik központja volt – bármiilyen paradoxonnak tűnjék is ma. Ott szálltam, az *Egység útja* című ökumenikus folyóirat szerkesztőségében, egy puska, három géppisztoly és kézigránátok társaságában az ökumenikus szakirodalmat tanulmányoztam három napig, amíg megtudtam, hogy a barátaim megalakították a Táncsics zászlóaljat. A magam háromhetes harci tapasztalatával veteránnak számítottam, és így én lettem a szolgálatvezető. Karácsony másnapján sebesültem meg, Rákoshegyen. Tábori csendőrök lötték át a combomat, azután, hogy leszereltük a rákoshegyi nyilasházat.

Mi ezekben az időkben nem kérdeztük, ki kommunista, ki nem? Sejtettük, hogy szocialista, baloldali valaki, s ez egyaránt jelenthetett szociáldemokratát vagy üldözött kommunistát. Közbevetve: életem alapcsalódása lett, hogy azok egy része, akikkel együtt harcoltunk, fél évre rá az ellenségének tartott. Azután sokukkal megint egy bérkőbe terelt 56. A forradalom végeztével egy részük visszazökkent a régi kerékvágásba, más részük felmentést kapott a történelemtől a börtönben vagy másutt. Vitathatatlan, hogy fölszabadulásként éltem meg 1945 februárját. A szülőházam pincéjében, a szénrakáson, átlótt lábbal, mikor már semmilyen papírom nem volt. Előző nap a szomszédunkban még Kun páter és bandája gyilkolgatott, katonaszökevényeket hajigáltak le a második emeletről. Mindezt tudtuk, mert a pincék közt a falak át voltak törve. Volt egy kis brownnigom, 44. október 15-én kaptam egy barátom édesapjától. Ezt a katonaidőm alatt is állandóan a zsebemben hordtam, hogy senki se lássa. Három golyó volt benne, kettőt a nyilasoknak szántam, ha rám törnek, a harmadikat magamnak. Persze ez a felszabadulás sem volt teljesen felhőtlen, mert egy hét alatt kétszer kellett átlótt lábbal szöknöm az oroszoktól is. Huszonhárom éves voltam. A lábam átlóve, nehezen hitték el, hogy nem vagyok átöltözött katona. Aztán egyszer egy orosz hadnagytól kaptam egy cetlit, az állt rajta: „Elvtársak! Ezt az embert ne bántsátok, mert a nép barátja.” Ez volt az életem legjobb igazolványa, mindig bevált. Ellentétben a debreceni Ideiglenes Kormány arcképes igazolványával, amit szétéptek,

rátapostak, s még köptek is egyet utána. Kevesebbet ért, mintha nem lett volna.

Hamarosan megérkeztek Auschwitzból az első túlélők. Döbbenettel hallgattuk, mi is történt ott valójában. Iszonyú volt ezzel szembesülni. Aztán a zsidók kezdtek beáramlani a közigazgatásba, különösen a rendőrségbe. Ők voltak az egyedüliek, akik garantáltan nem voltak nyilasok. Lehet, az is szerepet játszott benne, hogy így legálisan lehetett visszaütniük. De még inkább az, hogy egy darabig nemcsak az egyetem, de a középiskola is zárva volt előttük, szakképzettségük nem volt, s az új rendszer, amely garantálni látszott, hogy nem lesz többé zsidóüldözés, nyitva állt előttük. A jelenség szociológiailag tökéletesen érthető, még a bosszú indítékát sem kell feltétlenül belemagyarázni. Szociológiailag az is érthető, hogy ez a két-három nemzedékre visszatekintő, javarészt polgári réteg, amely a háború alatt elsőként jött rá, hogy ideje angolul tanulnia, mindenki másnál hamarabb ismerte fel azt is, hogy ideje oroszul tanulni. Korábban, mint a magyar vezérkar illetékesei. Ők *tudták*, hogy kétszer kettő négy. A háborúban is. A könyvespolc, a könyvtár apáról fiúra öröklődött. Az általa szerzett tudás és kitekintő, érdeklélő képesség is. Hamarabb voltak tisztában a jövő alakulásával, mint az a társadalom, amely kiteszította őket. Ez a jelenség, ez a szerep tradicionálisnak is mondható. A közigazgatásból eleve kiszorított zsidók annak idején kényszerből a szabad pályákon helyezkedtek el, hiszen azok nem számítottak úri foglalkozásnak. A numerus clausus után a zsidó polgár, ha tehetné, a gyerekeit Bolognába, Brnóba vagy más külföldi egyetemre küldte. Ahonnan az úgy jött haza, hogy nyelvtudása, külföldi kapcsolatrendszere kiépült, s már látta a világot. S értett hozzá, hogy a hátrányát előnnyé változtassa. Erre kényszerítette a sors. A keresztény középosztály nemigen küldte a fiait külföldi egyetemre. S itthon is a jogi karra avagy a műegyetemre. Hogy orvos, fizikus, matematikus, mérnök legyen belőle. Ha jogra ment, ügyvéd. Szabadfoglalkozású. A világ nyitva állt előtte: tudott angolul, a németet meg hazulról hozta magával. Egy bizonyos határig minden üldöztetés azoknak használt, akiket üldöznek. Kirostálódik az életképtelen, megmarad az életképes, felértékelődik a szerzett tudás, amit nem lehet elvenni senkitől. Felértékelődik, mert szintén nem lehet elvenni, a szellemi teljesítmény is. Az üldöztetés meritokrata szemléletet szül, szemben a rendi szemlélettel, amely számára a születés az érték. Így válik előnnyé a kitagadottság.

Aztán hamarosan megint azon kaptam magam, hogy csomagolni segítetek. Ezúttal a kitelepítettek

nek. Például azoknak a barátainknak, akik a zsidó barátomat akarták menteni. Ott látom magam náluk, a nyomorúságos, földes padlójú nyári konyhában, amint ezüst evőkészlettel, erdőben szedett gombából készített pörköltet eszünk.

56-ban nyomát sem éreztem az antiszemitizmusnak. Elég közel voltunk még 44-hez, nincs okom feltételezni, hogy ne jelentkezett volna előbb-utóbb minden eszmeáramlat és indulat, ami a társadalomban létezett, hiszen a történelem nem adott időt – mint ahogy sajnos, máskor sem –, hogy lelkiileg, szellemileg feldolgozzuk a tragédiát, hogy elvarrjuk a szálait. Ha november 4-én nem verik le a forradalmat, bizonyára kiütözik a lelkesedés alól a sietve bekapart Horthy-korszak, de azok a napok – akkor – egybeforrasztották mindenkit. A nemzet hallatlan fegyelmére utal, hogy egyetlen nacionalista hang sem hallatszott. A magam körében határozottan állíthatom, hogy nem találkoztam zsidóellenességgel, s mindig csodálkoztam, miért fogják ezt is rá 56-ra. A történelemben nincs „volna”, de nagyon el tudom képzelni, hogy azok az erők és eszmék, amelyek 89 után megjelentek, akkor is fölütötték volna a fejüket, ha lett volna rá idő.

A börtönbe begyűjtötték a reformkommunisták nagy részét is. Mi Bibóval a legbelsőbb körben voltunk, együtt a Nagy Imre-perrel, a katonatisztek perével, az írók perével. Méreiék perével. Ebben a társaságban szép számmal akadtak zsidók, mondhatnám, ugyanolyan arányban, mint a vizsgálótisztek között. Valamelyik zárkátársam egyszer megjegyezte egy őrneke: „Mondja, nem furcsa, hogy a vizsgálók fele zsidó?” Az visszafelelt: „Mi az, hogy a vizsgálóké? És a maguké?” Itt sokféle ember egymásra talált, mert egy közös élményvilág hatása alá került. Egy értéket fogadtunk el, a forradalom erkölcsi értékét, ami mellett ki kellett tartanunk. A politikai börtön összekovácsol. Persze ott is sokan megrohadnak, ott is szállong a vád, hogy iksz és ipszi-lon besúgó vagy buzi. De én nem találkoztam egyetlen bajtársi lopással vagy igazolt homoszexualitással sem, s ez csak politikai börtönökben fordulhat elő. Kialakult egy bajtársi erkölcs, munkahelyen például nem illett dupla adagot venni, amikor a maradékot zárkásoknak vitték fel, hiszen a zárkások fél kosztos voltak. Aki ezt az íratlan szabályt megszegte, az előbb-utóbb szembe került a közösséggel. Ha valaki nem tudott speizolni, nem illett nem ugyanannyit összeadni neki, mint amennyi a többieknek volt. Emlékszem: az időnk vége felé – egyszer – kultúrműsort rendeztünk. Az egyetlen hat év alatt. Rengeteg bonyodalommal járt: cenzúrázták Petőfit, Karinthyt. Marián István szervezte, Marián ezredes, aki a nevét a mozgalomból hozta magával,

Erdélyben született. Kitűnő bajtárs volt, s megőződések kommunista. Az olyan kommunista, mint Marián, csak a szabadulás után tagadták meg a kommunista múltjukat, bent nem illett, legfeljebb addig a határig, hogy „kommunista vagyok, de *ezt* a kommunizmust nem fogadom el”. Ebben az időben Werner Alajos, a kiváló egyházzeneész professzor zárkán és fél kosztos sínylődött. Marián kiharcolta, hogy hozzák a zárkából, arra hivatkozva, hogy a házban ő a legjobb zeneész. Addig ügyeskedett, amíg sikerült, s létrehozták a börtönzenekart. Csajkafedelekből, vicikvacak hegedűkből meg más, összekunyerált eszközökből. Frenetikus sikert arattak. Előadták a *Bob herceg-nyitányt*, háromszor kellett megismételniük. Werner Alajos vállára omló, hófehér hajjal vezényelt, frissen mosott csíkosban és gombos fehér ingben fogadta a tapsot, átszellemült mosollyal az arcán, maga volt az életre kelt Liszt Ferenc. Tombolt a nép, sokaknak a könnye csorgott, hiszen akkor már négy és fél, öt éve nem hallottak zenét. Lement a függöny, és a függöny mögött egymás nyakába borult Werner Alajos és Marián. Aztán külön-külön mind a kettő odajött hozzám. Marián azt mondta: „Sohasem hittem, hogy egy katolikus pap ilyen rendes ember lehet.” Werner Alajos: „Sohasem hittem volna, hogy egy zsidó kommunista katonatiszt ilyen rendes ember lehet.”

A börtönben az értelmiség a fordító iroda, a tervező iroda, az orvosi rendelő és az iskola köré csoportosult. (A világ legjobb általános iskolája ott működött a börtönben: akinek esze volt, letagadta az iskolai végzettségét, és beiratkozott. Így papírt és ceruzát kaphatott, és minden délután beülhetett az iskolapadba. Abban az általánosban két Kossuth-díjas is tanított, Kardos László és Mérei Ferenc. A fizikát az a Papp József oktatta, aki mindenféle szir-szar hulladékból olyan atomfizikai műszert és kalorimétert fabrikált biciskával, amelynek a paraméterei jobbak voltak, mint a Zeiss műszereké.) A két meghatározó szellem Bibó és Mérei volt, két nagy és ellentétes szellem. Szerették és tisztelték egymást. Bibó maga a puritán protestáns hagyomány, a zsidó Mérei voltaireánus, szabad szellem, maga a kétely. Sokak számára földre szállt ördög, mert megkérdőjelezte s játszva romba döntötte azokat a kispolgári értékeket, amelyekbe ők voltak beágyazva. Közük a híd szerepét Donáth Ferenc töltötte be, de ott volt Litván György, Kardos László, Guba Dezső, Kéthly Anna egykori titkára, aki – ha jól emlékszem – a második életfogytját töltötte börtönben. A szellemi erőter két pólusa Bibó és Mérei. Ebben az erőterben csiszolódtak ki a többiek. A zsidó szó, pejoratív értelemben, el-elhangzott itt is, hiszen ültek velünk olyanok, akiknek a világszemléletét a két háború közti kurzus alakította ki. Egy-

szer beraktak a zárkánkba valakit. „Nagyon örvendek – mondta –, hogy ilyen rendes magyar úriemberek közé kerültem, mint ti.” Csak a jelzők nem stimmeltek. Rendesnek éppen rendesek voltunk, de a börtön kilencven százaléka munkásember. S éppenséggel az őreink is magyarok voltak (már persze ha nem görögök). Volt egy emlékezetes zárkánk, voltunk benne vagy tizenketten: köztük Bibó és Fazekas György, az újságíró. Bibó ragaszkodott hozzá, hogy ha rákerül a sor, ő mossa föl a betonpadlót. A padló töredezett volt, s Bibó nem számított tehetségnek a felmosás terén. Fölültünk a felső ágyra, néztük, s Fazekas megszólalt: „Pistám, nem áll jól a kezeden az a felmosóröngy. Engedd, majd én megcsinálom.” Bibó: „Szó sem lehet róla, kérlek, nem engedi a kétszázötven éves protestáns lelkiismeretem.” Erre Gyuri: „Na, és az én ötezer éves zsidó lelkiismeretem kutyafasza?” Mondok egy másikat, fajgyűlöletről szóló történetet is. Bibóval ki akartak tolni, odatettek mellé a zárkába egy cigány gyereket. Afféle „géppisztolyos kéregetőt”, aki tanyáról tanyára rabolt. Hogy úszta meg élve, hogyan nem, azt nem tudom, talán a fiatal kora miatt kapott kegyelmet. A srác írni-olvasni sem tudott, s elájult a tisztelettől, hogy őt egy miniszterrel dugják egy zárkába. Nohát: a „miniszter” megtanította írni-olvasni. S megajándékozta élete első könyvével, egy Petőfi-kötettel, amit maga speizolt neki.

A holocaust és a zsidókérdés afféle vízváltató kérdés. Tegnap az Anna Frank Gimnáziumban jártam: meghívtak a gyerekekkel beszélgetni. Arról is, hogy miben egyedi a holocaust? Hisz azóta volt polpotista Kambodzsa, volt Ruanda, ahol szintén milliónál több embert mészároltak le. Mindez egyetlen évszázad leforgása alatt. De ami a holocaustot még a nagyságrendileg azonos mértékű sztálini mészárlástól is megkülönbözteti, az az, hogy a sztálini rendszer legalább úgy tett, mintha valamiféle morális értéket szolgált volna. A náci ezt nem is állították. Se vallási, se ideológiai „értékekre” nem hivatkoztak. Csak a saját felsőbbrendűségükre. Nem ölték, de *irtották* a fegyvertelen embereket. Mint a patkányokat. Ha a kiirtandó embercsoport visszalőhet: az már háború. Ami, bármennyi áldozata van is, egy szinttel magasabb formája az emberirtásnak. Mert legalább kölcsönös. De itt nem erről volt szó, hanem módszeres, nagyipari emberirtásról. A friss auschwitzzi benyomásaimról is kérdeztek. A kedves gyerekarcokról az jutott eszembe, hogy sem ők, sem Izraelbe származott társaik nem éltek már át ezt a poklot: példás bizonyítékául, hogy a holocaust ellenére is tovább folyik az élet. Ebben az évben majd’ minden héten kaptam meghívót valamilyen holocaust-émlékrendezvényre.

Kevesebb talán több lett volna. Ideje volna már az *életre* koncentrálni. Azt kéne egyértelműen kimondani, amit kimondtam a Dohány utcai zsinagóga kertjében fölállított emlékmű avatásán: „az élet erősebb, mint a halál”. „Ha körülnézünk, nem ennyi fiatalnak kéne itt lennie” – mondta Zoltai Gusztáv. Vannak, ahányan vannak, ők bizonyítják az élet erejét.

Van kellemetlenebb emlékem is egy hasonló találkozásról. Ha jól emlékszem, 1985-ben New Yorkban elmentem egy magyar Holocaust Emlékonferenciára, ahol igen hamar kialakult valamiféle lincshangulat. Kezdtém magam nagyon rosszul érezni. Bíró Yvette ült mellettem. – „Yvette, én elmegyek – mondtam. – Ez nem az én közegem. Itt, ha akarnám, se mondhatnám ki, hogy átlótték a lábam, mert azon az oldalon harcoltam, amely többek közt meg akart védeni titeket. Ebből elegendem van, unom ezt a gyűlöletet.” „Maradj” – mondta – s fél óráig hallgattam. Ha jól emlékszem, Deák István beszélt a magyar holocaust német vonatkozásairól, Braham professzor meg a magyarról. Braham sistergett: hogy Magyarországon soha másban nem volt része a zsidóságnak, csak gyűlöletben és megaláztatásban. Az nem védekezés, hogy több vétek terheli a németeket, mint a magyarságot. A magyarokat súlyosabb bűn terheli. Egyetlen pozitív mondata el nem hangzott a magyarságról. Úgy belelovalta magát a haragba, hogy mint később hallottam, másnap majdnem elvitte egy szívinfarktus. A konferencia végén Sanders Iván beszélt nagyon szépen. Ő zárta le a témát azzal a gondolat- tal, hogy a katolikus Pilinszky lélekben azonosult zsidó testvéreivel, a zsidó Radnóti meg a halálában is a magyarsággal. És ekkor jöttek a bekiabálások, hogy „It’s a shame. It’s a shame, pfuj...” – mármint hogy *Radnóti* szégyellje magát. Rémesen éreztem magam. Éreztem, hogy akik ordítóznak, most engem is elküldenének a gázkamrába. Érdekes módon, a Magyarországról jött résztvevők nem vették át ezt a hangot. Ez számomra afféle mini-holocaust volt, a holocaust visszája.

Nehéz szívvel mentem Izraelbe – hivatalosan –, mert arra számítottam, hogy minden percben Csurkát fogják az orrom alá dörgölni, de pontosan az ellenkezője történt: engem dörgöltek lélekben a Csurka orra alá. Olyan szeretetet és olyan tapintatot észleltem az ő részükről, amire nem számítottam. Olyan élmények értek, amelyeket soha nem fogok elfelejteni, pedig az új mesterségből adódóan mostanában elég sok élményben van részem. Haim Herczognál, az előző államelnöknél vacsoráztam. A feleségem nem volt velem, mert indulás előtt megbetegedett. Protokoll szerint tehát Herczognak egyedül kellett volna fogadnia, mégis ott volt a felesége, hiszen Budapesten is együtt voltak nálunk vacsorán. Egy

idős, ősz hajú hölgy szolgált fel. A második fogásnál egyszerre csak arra figyeltem fel, hogy hallom, nagyon halkán azt súgja felém: „Tessék venni.” Felkaptam a fejem, ő kiszaladt. Kérdezem Herczogot: „Magyar?” Azt mondja: kassai, de azóta nem beszélt magyarul. Az egész családját kiirtották. Elszorult a torkom. Jött a következő fogás. Patakzott a könnye. Aztán már mosolyt kaptam, s csókkal búcsúztunk egymástól.

A hagyományos kibuclátogatáson a vezető helyettese, egy kőarcú magyar fogadott. Mondania sem kellett: kiolvastam a tekintetéből, hogy gyerekfővel élte meg a holocaustot, s rámehegett a családja is. Kezet fogtunk, s láttam rajta a belső küzdelmet. Összeharapta a fogát, megrándultak arcán az izmok. Azt mondta, s éreztem, hogy vívódik: mondja, ne mondja. – „Sohasem hittem volna, hogy egy magyar államelnök valaha kezet fog velem.” Kegyetlen mondat volt. Ítélet. Együtt ebédeltünk. A kibuctagokkal. „Abból, amit magáról hallottam, úgy gondoltam, örülni fog, ha nem különteremben terítünk” – mondta. Nehézségen indult közöttünk a beszélgetés, azután megérkezett a felesége, aki már odakint született, és odahozta hozzám a három gyereküket. Azok magától értetődő természetességgel ugrottak az ölembe. Érezték rajtam a nagypapaszagot. Akkor oldódott fel ő is, az asszony mosolyától. S még több ilyen esetet tudnék felsorolni.

A másik élményem a fiatalok voltak: széles vállú, napbarnított, a géppisztolyukat a karjukon lógató kamasz katonák tizesével, velük a két szőzi rádiós kislány. Együtt járnak dzsippel moziba, zsinagógába, a Siratófalhoz, háborúba. Negyed óra alatt riasztható az ország, s a katonák az övéiket védik. Éjjel egykor sétáltunk Jeruzsálem utcáin, s körülvevett az oldott közvetlenség légköre, még ha tudtam is, hogy a sánta koldus is biztonsági ember a sarkon. Egyetemisták invitáltak a kávéházba. Vagy a mezőgazdasági kutatóközpont, ahol szakmailag a visszajával találkoztam mindannak, amit én az egyetemen tanultam. Nem a termelés technológiájánál kezdik, hanem a marketingnél. Ami eladható, amire fizetőképes kereslet mutatkozik, annak az eltarthatóságát, szállítási lehetőségeit vizsgálják. S csak ezt követi a termelés technológiájának kidolgozása. Épp fordítva, mint nálunk, ahol nemegyszer kiderül, hogy olyasmibe öltük a szellemi és anyagi energiát, ami a végén eladhatatlannak bizonyul. Ahány részlegben jártam, mindenütt találkoztam magyarul beszélő kutatókkal. De magyar volt a Kneszet két alelnöke, a rendőrkapitány, két tábornok, egyetemi tanárok, írók. Szinte mindenütt hibátlanul beszéltek a magyar nyelvet. És senki sem volt ellenséges irántunk. Felfogtam, hogy tíz körömmel kaparták ki a kőből ezt az országot.

Maga az ország is olyan, mint az ezeréves olajfák, amik a sziklákba kapaszkodnak. Görcsös elhatározással vetik meg a lábukat, s ha szárazság sza-

kad rájuk, akkor is élve maradnak. Láttam a kilőtt tankokat lemíniumozva a Jeruzsálemet és Tel-Avivot összekötő országúton. „Látja, ott feküdtem hat napig sündisznóállásban” – mondotta kísérlőm. Kérem, mi volt? „Dandártábornok.” „S most?” Bankár-e vagy régész – pontosan már nem emlékszem. „Tudod, bennünket abban a tudatban neveltek, hogy a zsidók a legrosszabb parasztok és a legrosszabb katonák – magyarázta kint egy honfitársam. – Pedig ebben a legjobbak. De bankárnak csapnivalók.” Más világ az. Amolyan kősvatagban cseppöntözéssel létrehozott művi oázis. A Jad Vasémben megragadott a Gyermekterem. A milliányi visszaverődő gyertyafény – az döbbenetesen szép és igaz. És a földbe vájt labirintus, ahol a felvidéki és az erdélyi városok nevét magyarul vésték a kőbe.

Azokét, ahol a zsidókat egy szálig elpusztították. Ez a szülőföldre kötődés és az identitásválalás kettősségét testesítette meg elemi erővel. S hadd mondjam meg: ugyanezt éreztem Stuttgartban is, ahol a kitelepített dunai svábokkal találkoztam. És otthon voltam közöttük is. Őket is elkergették, tőlük is megtagadták a magyarság jogát. Őket is megpróbálták kitelepíteni ebből a földből. A kettő között persze nagyságrendbeli különbség van, mert nem vették el az életüket. Az az indok, amiért elűdözték őket, emberenként nem állta meg a helyét – az ő kitelepítésük sem tartozik a legnagyobb dicsőségeink közé.)

Zsidót és magyart nem vagyok hajlandó két külön népként tekinteni. *Aki magyar kultúrában nőtt fel, s magyarnak vallja magát: az magyar.* Azt hiszem, a magyar zsidóság útja a kettős identitás. Ez nagyon nehéz. Nekem nem lehet kettős azonosságom, de könnyen beleélem magam ebbe a helyzetbe. Jártam a dunai sváboknál, szlovéniai magyaroknál, az izraeliekénél, megéltem a holocaustot, rengeteg zsidó barátom volt és van, pakoltam deportálásba induló zsidót és kitelepítésre ítélt „osztályidegent”, ezért nem tudok egyetlen embert sem megítélni, csak a saját embersége alapján. Fenntartom magamnak a jogot, hogy akit szeretek, szeressek, akit nem szeretek, ne szeressem. De bárki kisebbség voltában, jogfosztottságában egyértelműen mellette a helyem.

A magyarságnak nem asszimilálnia kell, hanem integrálnia. Ez az új zsidó nemzedékek útja, s ez a sorskérdés most a cigánysággal kapcsolatban merül fel. Asszimilációjuk eleve kudarcra van ítélve. Tudomásul kell venni, *a velünk együtt élő népek nélkül kevesebbek lennénk.* A bialai zsidók voltak Nigériában, a magyarok zsidók Erdélyben, gondolom, hogy a csecsenek Oroszországban, hogy az örmények azok, az biztos. Ha a szorítás egy társadalom fölött kienged, ha nem érzi magát sem megfosztva, sem kifosztva, sem elnyomva, akkor elhalványulnak az ellenségképek.

– *A Múlt és Jövő* – szigorúan – nem szokott poli-

tizálni. A mostani, a 94-es választás azonban a napi politikán túlmutatóan, sőt visszaható hatállyal üzent, megmutatott valami lényegeset a mi holocaustunkról is. A magyar népek most volt először módja arra, hogy szép komótosan – fenségesen – leváltsa a Horthy-korszakot.

– Pontosan. Mégpedig hallatlan keményen. A Horthy-korszak, amely megpróbált visszajönni az elmúlt négy évben, nem vette tudomásul, hogy a társadalom megváltozott alatta. Nem vette tudomásul, hogy a szocializmus negyven évében létrejött egy szekularizált és erősen polgárosodott társadalom, amely csak arra vár, hogy szabadságot, fényt kapjon, mint a pincében tartott krumpli hajtása. Nem vette tudomásul, hogy nincsen közigazgatás, hanem önkormányzatok vannak, hogy nincs csendőrség,

KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓI

s hogy a második világháborút elvesztettük. Azt a második világháborút, amely nem egy keresztes háború volt, hanem voltaképpen egy magyar-román háború Erdélyért. Hogy ki kapja vissza a győztes németektől? Mert egyik fél sem fogta föl a csőlátásban, hogy egy Szovjetuniót és egy Egyesült Államokat európai erő nem győzhet le. A románok azért győztek, mert előbb sikerült veszíteniük. S a 94-es választások válaszoltak a magyar antiszemitizmus mértékére, osztálytartalmára vonatkozóan is. A vidék meggyőző nemet mondott. Csak néhány dzsentri zárványtömörülés mutatott érdeklődést. Ez azt is bizonyítja, hogy egy hangadó rétegnek mekkora a felelőssége, s milyen nyomatékú a passzív tömeg tehetetlensége. A mostani populizmusban is érezni antiszemita motívumokat, s félok, hogy a most dúló vadkapitalizmus is létrehozott már antiszemita gyúanyagot, de ezekről a látens mozgalmakról korai nyilatkozni.

— *Szerelem. Ezt a metaforát szeretem alkalmazni a magyar–magyar zsidó viszonyra, amely mélyebb és a teljeségében ábrázolhatatlanabb viszony, mint amit a történelemszociológia, a gazdaság- vagy bármely más tudomány, mutató képes megragadni.*

– Ezt Gergely Ági megírta. Abban a csodálatos versében, amelynek az a befejező mondata, hogy „*reménytelen szerelem, Magyarország.*” Várj. Megkeresem, és felolvasom neked:

Halak

*Sohasem értettem őket:
a szökdelőket, vízből menekülőket.*

*Ha kopoltyúval természetesebb,
minek – fulladni – a másik közeg,*

*a légnemű, a foghatatlan,
az összeütközésnél csobbanatlan,*

*minek? Minek! minek!
Csillogtatni a pikkelyeiket.*

*Egy perc megállás a Nagy Vízeréken.
Egy perc az égben.*

*Aztán a törvény működésbe lép.
A gravitáció. Sülyyed az ég,*

*és alakot vált az elérhetetlen,
ott hintázik az ismerős közegben,*

*hatalmas vízcsepp, kénytelen mennyország,
reménytelen szerelem, Magyarország.*